

จาคูรงคสันนิบาต (1): ที่มาของ พุทธประเพณีมาฆบูชาในสังคมไทย

Cāturaṅga Sannipāta (1): The Buddhist Tradition “Māgha Pūjā day” in Thai Society

พงษ์ศิริ ยอดสา* และวิไลพร สุจริตธรรมกุล**
Pongsiri YODSA and Wilaiporn SUCHARITTHAMMAKUL

* ผู้ช่วยนักวิจัย ศูนย์พุทธศาสตร์ศึกษา DCI

Research Assistance of DCI Center for Buddhist Studies, Thailand

** ภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

Department of Philosophy and Religion, Faculty of Humanities,

Kasetsart University, Thailand

ตอบรับบทความ (Received) : 28 มี.ค. 2565

รับบทความตีพิมพ์ (Accepted) : 11 ก.ค. 2565

เริ่มแก้ไขบทความ (Revised) : 14 เม.ย. 2565

เผยแพร่ออนไลน์ (Available Online) : 22 ก.ค. 2565

จาคตรงคสันนิบาต (1): ที่มาของพุทธประเพณีมาฆบูชาในสังคมไทย

พงษ์ศิริ ยอดสา
และวิไลพร สุจริตธรรมกุล

บทคัดย่อ

จาคตรงคสันนิบาต หมายถึง เหตุการณ์ 4 ประการที่เกิดขึ้นพร้อมกัน ในคราวพระอรหันต์ชฌนาสพผู้มีภิกษุญา ได้รับการอุปสมบทแบบ เอหิภิกขุอุปสัมปทา จำนวน 1,250 รูป มารวมตัวกันตามธรรมดาของตน ไม่มีผู้ใดนัดหมาย ณ เวฬุวันมหาวิหาร จาคตรงคสันนิบาตเป็นเหตุการณ์ สำคัญที่เกิดขึ้นในวันเพ็ญเดือน 3 หรือวันมาฆบูชา ชาวพุทธไทยรับรู้ จากการพระราชกุศลมาฆบูชาคราวรัชกาลที่ 4 ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้จัดขึ้นในพระบรมมหาราชวัง และส่งต่อมายังราษฎรทั่วไปให้ได้ถือเอากิจกรรมนี้ไปปฏิบัติบูชาใน ทุกวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3 ตามปฏิทินจันทรคติ

การพระราชกุศลมาฆบูชาตามที่มาในพระราชนิพนธ์พระราชพิธี สิบสองเดือน เป็นการปฏิบัติตามแบบโบราณบัณฑิต มีความเป็นไปได้ว่า จะเป็นพระอรชรกถาจารย์ชาวอินเดียและศรีลังกา เนื่องจากมีแบบของ โบราณบัณฑิตดังกล่าวให้ข้อมูลที่ตรงกับคัมภีร์อรชรกถาหมัชฌิมนิกาย

ทีฆนขสูตร และจุดนี้เองนำไปสู่การเผยแพร่องค์ความรู้เรื่องจาคูรงคสันนิบาต นอกจากนั้น ยังพบข้อมูลเรื่องจาคูรงคสันนิบาตเพิ่มเติมในคัมภีร์อรรถกถาทีฆนิกาย มหาปทานสูตรอีกแห่งหนึ่ง เมื่อศึกษาข้อความจากคัมภีร์อรรถกถาทั้งสองพบว่า มีความสอดคล้องกันทั้งเหตุการณ์และบริบทรอบข้าง เพียงแต่รายละเอียดของจาคูรงคสันนิบาต มีความแตกต่างกันเล็กน้อย ซึ่งความสอดคล้องกันของอรรถกถาทั้งสองนี้สามารถนำไปสู่การศึกษาข้อมูลในคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎกได้ แม้ว่าในคัมภีร์มัชฌิมนิกายทีฆนขสูตร จะไม่ปรากฏเรื่องราวที่แสดงให้เห็นถึงองค์จาคูรงคสันนิบาตก็ตาม แต่ก็ยังมีคัมภีร์ทีฆนิกาย มหาปทานสูตร อีกหนึ่งคัมภีร์ที่อาจเป็นกุญแจไขคำตอบเรื่องเหตุการณ์จาคูรงคสันนิบาตในคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎกก็เป็นได้

คำสำคัญ: จาคูรงคสันนิบาต มาฆบูชา พุทธประเพณี สังคมไทย

Cāturaṅga Sannipāta: **The Buddhist Tradition “Māgha Pūjā day” in Thai Society**

Pongsiri YODSA
and Wilaiporn SUCHARITTHAMMAKUL

Abstract

Cāturaṅga Sannipāta, or the fourfold convention, is one of the important events in the Buddhist narrative. This event happened on Māgha Pūjā Day, which is the 15th day of the waxing moon of the 3rd lunar month and 1,250 Khīnāsava monks, who ordained with higher ordination by the Buddha (Ehibhikkhu-Upasampadā) and received the Supernatural Knowledge (Abhiññā), gathered without an appointment. Thai Buddhists know about Māgha Pūjā Day from the Royal Merit-Making Ceremony “Māgha Pūjā”. During the reign of King Rama IV, King Mongkut was graciously pleased for this ceremony to be held in the Grand Palace and advocated the general public to likewise observe the event on the 15th day of the waxing moon on the 3rd lunar month.

According to Thailand’s royal writings, “The Twelve-Month Ceremony” of King Chulalongkorn (Reign V) that recorded all ceremonies in the reign of King Mongkut (Reign IV), the Royal Merit-Making Ceremony “Māgha Pūjā”, is the practice of the ancient savants. There is a possibility that these savants may be the commentators to Indians and Sri Lankans because the model from the aforementioned scholar gives information that corresponds to *the Dīghanakha Sutta of Majjhimanikāya Commentary*, and this points to the propagation of the Cāturaṅga Sannipāta. In addition, the information about Cāturaṅga Sannipāta was also found in *the Mahāpadāna Sutta of Dīghanikāya Commentary*. When studying the text from these two commentaries, it was found that they were consistent in both the events and the context, but the details of the Cāturaṅga Sannipāta are slightly different. The congruence of these two commentaries can lead to the study of information in the Tipitaka scriptures. However, *the Dīghanakha Sutta of Majjhimanikāya Sutta* does not appear to show the story of Cāturaṅga Sannipāta. But *the Mahāpadāna Sutta of Dīghanikāya* is another scripture that may be key to answering the fourfold event in the Tipitaka scriptures.

Keyword: Cāturaṅga Sannipāta, Māgha Pūjā,
Buddhist Tradition, Thai Society

1. บทนำ

มาฆบูชา หนึ่งในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาที่พุทธศาสนิกชน โดยเฉพาะในประเทศไทยจะได้น้อมระลึกถึงเหตุการณ์สำคัญในครั้งพุทธกาล คราววันเพ็ญเดือนสามที่เกิดเหตุการณ์ 4 อย่างหรือที่เรียกว่า “จาตุรงคสันนิบาต” และการแสดงโอวาทปาติโมกข์ โดยพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงประทานให้เป็นแนวทางในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา กับเหล่าพระสาวกผู้ได้อภิญญา 6 จำนวน 1,250 รูป ที่มาประชุมกันโดยไม่ได้นัดหมาย ณ เวฬุวันมหาวิหาร ในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3¹ ชาวพุทธไทย จึงถือวันมาฆบูชานี้เป็นวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา หน่วยงานราชการ และหน่วยงานบางแห่งจึงให้วันนี้เป็นวันหยุด เพื่อให้พุทธศาสนิกชนได้ไปทำบุญและปฏิบัติบูชาตามแนวทางของตน เช่น ตักบาตร ถวายภัตตาหาร ฟังเทศน์ และเวียนเทียน ตามวัดวาอารามต่าง ๆ

องค์จาตุรงคสันนิบาตในข้างต้นเป็นชุดความรู้ที่ชาวพุทธไทยทราบกันโดยทั่วไป มีปรากฏนำข้อมูลไปใช้ตามหนังสือและสื่อหลาย ๆ ประเภท เช่น หนังสือ 45 พรรษาของพระพุทธเจ้า ของสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณสังวร หนังสือวันสำคัญของชาวพุทธไทย ของพระพรหมคุณาภรณ์ (ปัจจุบันดำรงสมณศักดิ์ที่ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ประยุทธ์ ปยุตฺโต)) นอกเหนือจากนั้น ยังพบข้อมูลเรื่องจาตุรงคสันนิบาตอีกรูปแบบที่เหตุการณ์ทั้ง 4 ไม่ตรงกันเสียทีเดียว มาจากหนังสือพุทธประวัติ มัชฌิมกาล (พุทธประวัติ เล่ม 2) ของสมเด็จพระ

¹ พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์), วันสำคัญของชาวพุทธไทย (มูลนิธิการศึกษาเพื่อสันติภาพ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต): ม.ป.พ., 2556), 1-10.

https://www.watnyanaves.net/uploads/File/books/pdf/important_buddhist_days_in_thailand.pdf.

พระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งเป็นแบบเรียนเรื่อง
พุทธประวัติของพระภิกษุสามเณรมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5² เทียบเป็น
ตารางได้ดังนี้

ตารางที่ 1 การเปรียบเทียบชุดความรู้เรื่องจาคูรงคสังนิบาต
จากแหล่งข้อมูลต่างๆ

แบบที่ 1 ³	แบบที่ 2 ⁴
1. พระภิกษุ 1,250 รูป มาประชุมกัน โดยไม่ได้นัดหมาย	1. พระสาวกผู้เข้าประชุมนั้น ล้วนเป็น พระอรหันต์อยู่จบพรหมจรรย์

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *พุทธประวัติ เล่ม 1* (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2455), คำนำ.

³ สมเด็จพระญาณสังวร, 45 *พรรษาของพระพุทธเจ้า* (ด้านสุทธาการพิมพ์: กรุงเทพมหานคร, 2557), 111-112.; พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์), *วันสำคัญ ของชาวพุทธไทย* (มูลนิธิการศึกษาเพื่อสันติภาพ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต): ม.ป.พ., 2556), 1-10.; กระทรวงวัฒนธรรม, “วันมาฆบูชา,” *m-culture*, สืบค้น เมื่อ 20 กันยายน 2564, https://www.m-culture.go.th/mculture_th60/download/Maka.pdf. อ้างถึง กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม, “เอกสาร ประชาสัมพันธ์งานสัปดาห์ส่งเสริมพระพุทธศาสนาเนื่องในเทศกาลมาฆบูชา ประจำปี 2561,” (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์อักษรไทย, 2561).; “Magha Puja Day,” trans. Thanapol Chadchiadee and Marco Roncarati, *Ministry of Culture*, 23 August 2015, https://www.m-culture.go.th/en/article_view.php?nid=29.

⁴ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *พุทธประวัติ มัชฌิมโศกกาล* (*พุทธประวัติ เล่ม 2*) (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2493), 8-9.

ตารางที่ 1 การเปรียบเทียบชุดความรู้เรื่องจาตุรงคสันนิบาต
จากแหล่งข้อมูลต่างๆ (ต่อ)

แบบที่ 1	แบบที่ 2
2. พระภิกษุเหล่านั้น เป็นพระอรหันต์ ผู้ได้อภิญญา	2. พระสาวกเหล่านั้น ล้วนเป็นเอหิภิกขุ อุปสัมปทา ได้รับการอุปสมบทที่พระ ศาสนาของตนเอง
3. พระภิกษุเหล่านั้นได้อุปสมบทด้วย วิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทา	3. พระสาวกเหล่านั้นไม่ได้นัดหมาย ต่างมาพร้อมกันเข้าเอง
4. วันนั้น เป็นวันขึ้น 15 ค่ำ พระจันทร์ เสวยมาฆฤกษ์	4. พระศาสดาประทานพระบรม- พุทโธวาท เรียกว่า โอวาทปาติโมกข์
และเมื่อครบองค์ 4 แล้ว พระพุทธเจ้า จึงแสดงโอวาทปาติโมกข์	

ข้อมูลทั้ง 2 แบบนี้ แม้จะมีความแตกต่างกันในด้านเนื้อหา แต่หากนำมาสังเคราะห์แล้ว ก็สามารถสังเคราะห์กันได้ เพียงแต่จะเห็นความแตกต่างในรายละเอียดบางประการ เช่น ประเภทของพระอรหันต์ในแบบที่ 1 มีการระบุอย่างชัดเจนว่าเป็นพระอรหันต์ผู้ได้อภิญญา แต่แบบที่ 2 กลับระบุเพียงพระอรหันต์ชีณาสพ (ผู้หมดกิเลส) เท่านั้น นอกจากนี้ การแสดงโอวาทปาติโมกข์ในแบบที่ 2 ยังถูกจัดให้เป็นหนึ่งในเหตุการณ์จาตุรงคสันนิบาต แต่แบบที่ 1 กลับให้การแสดงโอวาทปาติโมกข์เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นในภายหลัง หลังจากองค์ 4 ครบสมบูรณ์

ความแตกต่างในรายละเอียดนี้ จะสามารถเชื่อถือข้อมูลในแบบใดได้ ? จำเป็นต้องตรวจสอบที่มาที่ไปของจาคูรงคสันนิบาตอันเป็นชุดความรู้ในประเทศไทยเสียก่อน จากนั้นจึงย้อนรอยกลับไปสู่อุบัติภูมิฐานปฐมภูมิ คือ คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเพื่อให้เห็นที่มาที่ไปขององค์จาคูรงคสันนิบาตได้ชัดเจนมากขึ้น

2. ชุดความรู้เรื่องจาคูรงคสันนิบาต จากการพระราชกุศลมาฆบูชาในคราวรัชกาลที่ 4

องค์ประกอบของจาคูรงคสันนิบาตได้เริ่มต้นเผยแพร่อย่างเป็นลายลักษณ์อักษรครั้งแรกในสังคมไทย ในคราวรัชกาลที่ 5 ผ่านพระราชนิพนธ์ เรื่อง “พระราชพิธีสิบสองเดือน” เป็นการเล่าเรื่องพิธีกรรมในพระบรมมหาราชวังในคราวของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) มีวัตถุประสงค์เพื่ออธิบายพระราชพิธีที่จัดขึ้นในพระนครให้เกิดความเข้าใจเรื่องราวและเหตุผลของการพระราชพิธีทั้งปวงอย่างถ่องแท้⁵ ซึ่งการพระราชกุศลมาฆบูชาจัดเป็นหนึ่งในการพระราชกุศล⁶ที่

---

⁵ วิภัส เลิศรัตนรังษี, “โลกการเมืองในพระราชพิธีสิบสองเดือน,” *ACADEMIA*, สืบค้นเมื่อ 14 กันยายน 2564, https://www.academia.edu/40804994/_2562_โลกการเมืองในพระราชพิธีสิบสองเดือน.

⁶ คำว่า “พระราชพิธี” กับ “การพระราชกุศล” ให้นัยยะที่ต่างกันกล่าวคือ คำว่า “**พระราชพิธี (หรือ พระราชพิธี)**” หมายถึง พิธีอันเป็นกิจของพระมหากษัตริย์ทรงกระทำในยุคก่อนรัชกาลที่ 4 ไปถึงยุคกรุงเก่า สันนิษฐานว่ามีจุดเริ่มต้นจากความเชื่อเรื่องเทวดาและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มนุษย์ยำเกรง จึงต้องจัดพิธีเพื่อเซ่นสรวงบูชา โดยพระราชพิธีในยุคนั้นจะมีการประกาศออกมาเป็นประกาศการพระราชพิธี ทั้งนี้ เมื่อมาถึงคราวรัชกาลที่ 4-5 คำว่า พระราชพิธีได้เพิ่มวัตถุประสงค์เข้ามานอกเหนือจากเรื่องความเชื่อแต่เดิมแล้ว ยังเป็นการ

จัดขึ้นในเดือน 3 และเป็นจุดเริ่มต้นที่ส่งต่อให้มาเป็นวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาในประเทศไทยจนถึงปัจจุบัน⁷

การพระราชกุศลมาฆบูชาที่ได้ระบุไว้ในพระราชนิพนธ์ราชพิธีสิบสองเดือนมีความดังนี้

สืบทอดการประกอบพระราชพิธีสำคัญ ๆ ต่อ ๆ กันมา นอกจากนั้นก็ยังมีการเพิ่มและการตัดออกบ้างหากไม่เป็นไปเพื่อความสุจริตหรือไม่เป็นที่นิยม โดยพระราชพิธีที่สืบทอดมีทั้งพระราชพิธีประจำปี (ศิกระายชื่อพระราชพิธีต่าง ๆ เพิ่มเติมได้ในงานของ พิชัย ยินดีน้อย หน้าที่ 15-18)

คำว่า **“การพระราชกุศล”** หมายถึงการทำบุญโดยทั่วไปของพระมหากษัตริย์ ซึ่งบางงานอาจมีความเกี่ยวข้องกับพระราชพิธีด้วย ซึ่งพระราชกุศลเหล่านี้เป็นการสร้างบุญกุศลตามธรรมเนียมปฏิบัติของแต่ละเชื้อชาติและศาสนา ซึ่งส่วนใหญ่มุ่งเน้นไปทางพระพุทธศาสนา สังเกตได้จากชื่อและแนวทางการประกอบพระราชกุศลที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์พระราชพิธีสิบสองเดือน

(โดม ไกรปรกรณ์, “ตำราพระราชพิธีสมัยรัชกาลที่ 4-5 (พ.ศ. 2394-2453),” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2542), 8-9, 113-115.; พิชัย ยินดีน้อย, “การศึกษาประกาศการพระราชพิธี ในฐานะหลักฐานทางประวัติศาสตร์ไทย (รัชกาลที่ 1-6),” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2555), 7-8.; “ความรู้เกี่ยวกับการดำเนินงานพระราชพิธี งานรัฐพิธี และงานพิธีต่าง ๆ,” *nakhonsithammarat*, สืบค้นเมื่อ 10 กุมภาพันธ์ 2565, http://www.nakhonsithammarat.go.th/web_52/datacenter/doc_download/k_ceremory.pdf.)

⁷ พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์), *วันสำคัญของชาวพุทธไทย* (มูลนิธิการศึกษาเพื่อสันติภาพ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต): ม.ป.พ., 2556), 8.; นพดล ปรารค์ทอง, “‘จาดูรงคสันนิบาต’ ในพระไตรปิฎก และการแสดงโอวาทปาติโมกข์ในสมัยพระโคตมพุทธเจ้า,” *วารสารวิชาการ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครสวรรค์*, ปีที่ 7, ฉบับที่ 1, (มกราคม-มิถุนายน 2563): 90.

การมาฆบูชานี้ แต่เดิมก็ไม่ได้เคยทำมา ฟังเกิดขึ้นเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตามแบบโบราณบัณฑิตได้นิยมไว้ว่า วันมาฆบูรณมีพระจันทร์เสวยฤกษ์มาฆเต็มบริบูรณ์ เป็นวันที่พระอรหันต์พุทธสาวก 1,250 ได้มาประชุมกันพร้อมด้วยองค์สี่ประการ เรียกว่า จาตุรงคสันนิบาต พระพุทธเจ้าได้ตรัสเทศนาโอวาทปาฏิโมกข์ในที่ประชุมสงฆ์เป็นการประชุมใหญ่ แลเป็นการอัศจรรย์ในพระพุทธศาสนา นักปราชญ์จึงได้ถือเอาเหตุนี้ประกอบการสักการะบูชาพระพุทธเจ้าแลพระอรหันต์ 1,250 พระองค์นั้น ให้เป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสแลสังเวช การพระราชกุศลนั้นเวลาเช้า พระสงฆ์วัดบวรนิเวศน์แลวัดราชประดิษฐ 30 รูป ฉนในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เวลาค่ำ เสด็จออกทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการแล้ว พระสงฆ์สวดทำวัตรเย็นเหมือนอย่าง ที่วัดแล้ว จึงได้สวดมนต์ต่อไป มีสวดคาถาโอวาทปาฏิโมกข์ด้วย สวดมนต์จบทรงจุดเทียนรายตามราวรอบพระอุโบสถ 1,250 เล่ม มีประโคมด้วยอีกครั้งหนึ่ง แล้วจึงได้มีเทศนาโอวาทปาฏิโมกข์กัณฑ์ 1 เป็นเทศนาทั้งภาษามคธแลภาษาสยาม เครื่องกัณฑ์จีวรเนื้อดีผืนหนึ่ง เงิน 3 ตำลึงแลขนมต่าง ๆ เทศน์จบพระสงฆ์ซึ่งสวดมนต์รับสัพพีทั้ง 30 รูป การมาฆบูชานี้เป็นเดือนสามบ้าง เดือนสี่บ้าง ตามวิธีปักขคณนาฝ่ายธรรมยุติกนิกาย แต่คงอยู่ในเดือนสามโดยมากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จออกทุกปีมิได้ขาด แต่ในแผ่นดินประจุบันนี้ เสด็จออกบ้าง ไม่ได้ ออกบ้าง เพราะมักจะเป็นเวลาประสพกับที่เสด็จประพาสหัวเมืองบ่อย ๆ ถ้าถูกคราวเสด็จพระราชดำเนินไปประพาส

บางป็นิน ฤา พระพุทธบาท พระพุทธฉาย พระปฐมเจดีย์ พระแท่นดงรัง ก็ทรงทำมาชบฐาในสถานที่นั้น ๆ ขึ้นอีกส่วนหนึ่งต่างหากนอกจากในพระบรมมหาราชวัง ๙⁸ (สำนวนตามแหล่งอ้างอิง)

ข้อมูลข้างต้นทำให้เห็นถึงที่มาและความสำคัญที่ทำให้เกิดการจัดการพระราชกุศลมาชบฐา รวมถึงแนวทางการปฏิบัติที่ทรงโปรดเกล้าฯ ให้จัดการพระราชกุศลขึ้น ซึ่งแนวทางการปฏิบัตินี้ก็เป็นอิทธิพลอีกทอดหนึ่งไปสู่ราษฎรให้ได้ถือปฏิบัติโดยมีวัดเป็นศูนย์กลาง⁹ ซึ่งโดยทั่วไปของการจัดพระราชพิธีหรือการพระราชกุศลนั้น จะพบข้อมูลที่อธิบายแนวทางการจัดไว้ในหนังสือหรือบันทึกทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญ ๆ เช่น กฎมณเฑียรบาล กฎหมายตราสามดวง เป็นต้น ผู้เขียนได้ทำการสืบค้นไปยังงานวิจัยต่าง ๆ ที่มีการศึกษาเรื่องพระราชพิธีและการพระราชกุศลในเอกสารเหล่านี้ รวมถึงเอกสารอื่น ๆ ที่อยู่ในยุคก่อนหน้าที่จะมีพระราชนิพนธ์พระราชพิธีสิบสองเดือน พบว่า การพระราชกุศลมาชบฐาไม่เคยมีการจัดขึ้นมาก่อนในเอกสารเหล่านั้น¹⁰

⁸ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชพิธีสิบสองเดือน* (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ไทย ถนนรองเมือง, 2463), 127.

⁹ Plookpedia, “ประเพณีหลวงและประเพณีราษฎร,” *true ปlookปัญญา*, 21 เมษายน 2560. <https://www.trueplookpanya.com/knowledge/content/57572/-timhis-tim-his-cul-otherknowledge->.

¹⁰ ศึกษารายละเอียดเพิ่มเติมได้ที่ ณัฐกานต์ บุญยะดาษ, “การศึกษาพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนาในพระราชนิพนธ์เรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือน,” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2559).; โดม ไกรปรกรณ์, “ตำราพระราชพิธีสมัยรัชกาลที่ 4-5 (พ.ศ. 2394-2453),” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย

จะเห็นแต่เพียงพระราชพิธีมีความสัมพันธ์กับพระพุทธศาสนาจริง ๆ ซึ่งพระภิกษุในวัดก็ได้ปฏิบัติกันอย่างชัดเจน เช่น วันเข้าพรรษา พิธีทอดผ้าพระกฐิน นอกเหนือจากนั้นจะปรากฏเป็นพิธีทางฝ่ายพราหมณ์ เนื่องจากบ้านเมืองสมัยก่อนพระเจ้าแผ่นดิน และชาวเมืองถือคติของพราหมณ์ในการประกอบพิธีกรรมเพื่อสร้างศรีสวัสดิมงคลให้แก่บ้านเมือง แต่เมื่อก้าวเข้าสู่ยุคที่พระเจ้าแผ่นดินทรงอุปถัมภ์ค้ำชูพระพุทธศาสนา การจัดพระราชพิธีต่างๆ จึงมีการระคนธรรมเนียมทั้งฝ่ายพราหมณ์และพุทธเข้าด้วยกัน ถึงแม้ว่าพระพุทธศาสนาจะเป็นศาสนาที่ไม่มีพิธีรีตอง แต่หากปฏิบัติร่วมกับพิธีกรรมฝ่ายพราหมณ์โดยไม่ขัดความเชื่อกัน และเป็นไปเพื่อการสร้างความสุขจิตนั้นก็ถือว่าเป็นกุศล นั่นถือเป็นสิ่งที่ดี ดังนั้น พระราชพิธีในแผ่นดินไทยที่เป็นไปในทางพระพุทธศาสนาหรือมีพระพุทธศาสนาเจืออยู่กับพราหมณ์จึงเป็นสิ่งที่ถือปฏิบัติกันมาแต่ช้านาน¹¹

พระราชพิธีและการพระราชกุศลตามบันทึกทางประวัติศาสตร์ในยุคต่อมาได้มีการเพิ่มเข้ามามากขึ้น ซึ่งพระราชนิพนธ์พระราชพิธีสิบสองเดือนเป็นภาพที่ชัดเจนมากที่สุดที่จะเห็นวิวัฒนาการของการจัดพิธีกรรม โดยมีทั้งการเพิ่มและการตัดออกบ้างหากพิธีนั้นไม่เป็นไปเพื่อความสุจริตหรือไม่เป็นที่นิยม¹² ซึ่งการพระราชกุศลมาฆบูชาที่เพิ่งถือกำเนิดในแผ่นดิน

คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2542).; พิชัย ยินดีน้อย, “การศึกษาประกาศการพระราชพิธี ในฐานะหลักฐานทางประวัติศาสตร์ไทย (รัชกาลที่ 1-6),” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2555). และ พิเศษ ปิ่นเกตุ, “ความสืบเนื่องของพระราชพิธีในกฎมณเฑียรบาลสมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์,” *วารสารวิชาการอยุธยาศึกษา*, (มกราคม-มิถุนายน 2563): 7-22.

¹¹ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชพิธีสิบสองเดือน*, คำนำ.

¹² เรื่องเดียวกัน, 6.

ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นไปได้ที่พระองค์จะทรงอิงตามวัตถุประสงค์ของการจัดพระราชพิธีคือ การทำให้เกิดความขลังและศักดิ์สิทธิ์ และโน้มน้าวจิตใจของผู้เข้าร่วมให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธา และเป็นการสร้างภาพลักษณ์ให้แก่พระมหากษัตริย์ในฐานะของการเป็นผู้นำทางคุณธรรมสูงสุด¹³

การประกาศการพระราชพิธีต่าง ๆ ก่อนที่พระมหากษัตริย์จะทรงโปรดเกล้าฯ ให้จัดขึ้นนั้น ไม่ได้เรียบเรียงหรือแต่งขึ้นมาลอย ๆ แต่จะมีการหาหลักฐานมาประกอบเสมอ¹⁴ ซึ่งเมื่อพิจารณาจากข้อความในการพระราชกฤษฎีกาขบขำพข้อความ 2 ส่วนหลักที่นำมาประกอบสร้างให้เป็นหลักฐานในการพระราชกฤษฎีกา คือ 1) เหตุการณ์จาตุรงคสันนิบาต 2) โองาบทปาติโมกข์ ซึ่งจุดนี้ถือว่า เป็นจุดเริ่มต้นของการนำองค์ความรู้เรื่องจาตุรงคสันนิบาตมาเผยแพร่สู่ชาวไทยให้ได้ถือเป็นเหตุแห่งการปฏิบัติบูชา และสร้างแนวทางการปฏิบัติให้เป็นวิถีพุทธแบบไทย เพียงแต่ในพระราชนิพนธ์นี้มีข้อมูลบางประการที่ไม่ได้ระบุรายละเอียดชัดเจนว่า โบราณบัณฑิตที่พระองค์ทรงอ้างถึงนั้นคือใคร องค์จาตุรงคสันนิบาตทั้ง 4 ประการนั้นก็ไม่มีการระบุอย่างชัดเจนว่ามีอะไรบ้าง ที่พอจะคาดเดาได้คงเป็นข้อความที่ว่า **“วันมาฆบูรณมีพระจันทร์เสวยฤกษ์มาฆเต็มบริบูรณ์ เปนวันที่พระอรหันต์พุทธสาวก 1,250 ได้มาประชุมกัน**

¹³ อาทิตย์ ศรีจันทร์, “พระราชพิธีสิบสองเดือน: อรรถกถาอธิบายแห่งความศิวไสยและการจัดระเบียบจักรวาลวิทยาแบบสมัยใหม่ในพระราชพิธีของสยาม,” *วารสารรัฐศาสตร์ปริทรรศน์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์*, ปีที่ 1, ฉบับที่ 2, (กรกฎาคม-ธันวาคม 2557): 176.

¹⁴ พิชัย ยินดีน้อย, “การศึกษาประกาศการพระราชพิธี ในฐานะหลักฐานทางประวัติศาสตร์ไทย (รัชกาลที่ 1-6),” 45.

พร้อมด้วยองค์สี่ประการ เรียกว่าจาคูรงคสันนิบาต”¹⁵

3. จาคูรงคสันนิบาตในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

ในบทความเรื่อง จาคูรงคสันนิบาตในพระไตรปิฎกและการแสดง โอวาทปาติโมกข์ในสมัยพระโคตมพุทธเจ้า ของนพดล ปรารงค์ทอง ได้ทำการศึกษาเรื่องจาคูรงคสันนิบาตแล้วส่วนหนึ่ง พบว่า คำว่า “จาคูรงคสันนิบาต” ไม่ปรากฏในคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎกแต่มาพบใน คัมภีร์ชั้นอรรถกถา คือ คัมภีร์อรรถกถามัชฌิมนิกาย ทีฆนขสูตร ซึ่ง จุดนี้ดูเหมือนจะเป็นต้นทางของเหตุการณ์จาคูรงคสันนิบาตที่ปรากฏ เป็นการรับรู้ของคนไทย เนื่องจากมีรายละเอียดครบถ้วนทั้ง 4 ประการ และสอดคล้องกับชุดความรู้ที่พุทธศาสนิกชนทราบ¹⁶ ซึ่งความใน อรรถกถาดังกล่าวมีดังนี้

ภควา ปน อิมํ เทสนํ สุริเย ธรรมานะเยว นินฺนุสเปตฺวา
คิซฺฌณฺญา โอรุยฺห เวพฺพวนํ คนฺตฺวา สวากสนฺนิปาตํ อกาสิ,
จาคูรงคสมนฺนาคโต สนฺนิปาโต อโหสิ

ฝ่ายพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อดวงอาทิตย์ยังปรากฏ
อยู่ ทรงจบเทศนานี้ แล้วเสด็จลงจากภูเขาคิชฌกูฏ เสด็จ
ไปพระวิหารเวฬุวันได้ทรงประชุมพระสาวก ได้มีสันนิบาต
ประกอบด้วยองค์ 4

¹⁵ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, 127.

¹⁶ นพดล ปรารงค์ทอง, “จาคูรงคสันนิบาต’ ในพระไตรปิฎกและการแสดง โอวาทปาติโมกข์ในสมัยพระโคตมพุทธเจ้า,”: 92-93.

ตติริมานิ อังคานิ:- มาฆนักษตุเตน ยุตโต ปุณฺณมี-
อุโปสถทิวโส, เกนจิ อนามนฺติตานิ หุตฺวา อตฺตโนเยว
ธมฺมตาย สนฺนิปตฺติตานิ อทฺตมเตรสานิ ภิกฺขุสฺตานิ, เตสุ เอโกปิ
ปฺลุชฺชโน วา โสตาปนฺนสฺกทาคามิอนาคามิสฺสุขวิปฺสฺส-
กอรฺหฺนเตสุ วา อญฺญตโร นตฺถิ, สพฺเพ ฉพฺภิณฺญาว, เอโกปิ
เจตฺถ สตฺถเกน เกเส ฉินฺทิตฺวา ปพฺพชฺชิต นาม นตฺถิ, สพฺเพ
เอหิภิกฺขุเยวาทิ¹⁷

องค์ 4 เหล่านี้คือ (1) วันนั้นเป็นวันอุโปสถขึ้น 15 ค่ำ
ประกอบด้วยมาฆนักษัตร (2) ภิกษุ 1,250 รูป ประชุมกันตาม
ธรรมดาของตน ๆ ไม่มีใครนัดหมายมา (3) ภิกษุเหล่านั้น
ไม่มีแม้สักรูปหนึ่งที่เป็นปุถุชนหรือพระโสดาบัน พระ
สกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ผู้สุกขวิปัสส
ภิกษุทั้งหมดเป็นผู้ได้อภิญญาหกทั้งนั้น (4) มีได้ปลงผม
ด้วยมีดโกนบวชแม้แต่รูปเดียว ภิกษุทั้งหมดเป็นเอหิภิกษุ¹⁸

หลักฐานที่นพดล ปรารภของ ยกมานี้ เมื่อผู้เขียนสอบทานกลับไป
ก็เป็นจริงอย่างที่นพดลอ้างถึงว่า คำว่า “จาตุรงคสันนิบาต” พบแต่เพียงใน
คัมภีร์อรรถกถา และไม่พบในคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎก จึงทำให้สันนิษฐาน
ว่า การปรากฏเรื่องจาตุรงคสันนิบาตในคัมภีร์อรรถกถามัชฌิมนิกาย
ทิฆนขสูตรนี้ เป็นเหตุการณ์ที่ถูกเพิ่มเข้ามาโดยที่ไม่เกี่ยวข้องกับกา
รอธิบายตัวบทในคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎก ซึ่งหากย้อนกลับไปศึกษา
ทิฆนขสูตรในคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎกก็พบว่า ไม่มีเค้าเรื่องใด ๆ ที่สอดคล้อง
กับในอรรถกถาเลย เป็นไปได้ว่า พระสังคีติกาจารย์ อาจไม่ได้ระบุว่า

¹⁷ ม.ม.อ. 9/238 (บาลี.มมร)

¹⁸ ม.ม.อ. 20/485 (ไทย.มมร)

มีองค์ 4 จึงต้องมาใส่เพิ่มเติมในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา¹⁹

แต่ทั้งนี้ดูเหมือนว่า ในงานส่วนนี้ของนพดล ปรารงค์ทอง จะมีจุดอ่อนอยู่ประการหนึ่ง คือ การสืบค้นเรื่องจาคูรงคสันนิบาตที่ใช้การสืบค้นด้วยการเจาะจงลงไปเพียงคำ ๆ เดียว จึงทำให้ไม่พบข้อมูลที่มีลักษณะเดียวกันกับองค์จาคูรงคสันนิบาตแต่ไม่ได้ใช้คำว่า “จาคูรงคสันนิบาต” ซึ่งผู้เขียนพบข้อความในลักษณะคล้ายกันกับเหตุการณ์จาคูรงคสันนิบาตอีกจุดหนึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์อรรถกถาที่สมณิกาย มหาปทานสูตร ความมีดังนี้

สาวกสนุนิปาตปริจฺเจเท วิปัสสิสฺส ภควโต ปจฺม-
สนุนิปาโต จตฺตฺรคฺโก อโหสิ, สพฺเพ เอหิภิกขุ, สพฺเพ อธิธิยา
นิพฺพตฺตปตฺตจิวฺรา, สพฺเพ อนามนฺติตาว อาคตา, อิติ เต จ
โข ปณฺณรเส อุโปสททิวเส²⁰

พึงทราบวินิจฉัยในการกำหนดการประชุมสาวก การประชุมครั้งแรกของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่า วิปัสสิ ได้ประกอบด้วยองค์ 4 คือ (1) ภิกษุทั้งหมดเป็นเอหิภิกขุ (2) ภิกษุทั้งหมดมีบาตรและจีวรบังเกิดด้วยฤทธิ์ (3) ภิกษุทั้งหมดไม่ได้นัดหมายกันมา (4) อนึ่ง ภิกษุเหล่านั้นมาประชุมกันในวันอุโบสถขึ้น 15 ค่ำ²¹

¹⁹ นพดล ปรารงค์ทอง, “จาคูรงคสันนิบาต’ ในพระไตรปิฎก และการแสดง โอวาทปาติโมกข์ในสมัยพระโคตมพุทธเจ้า,”: 92-93.

²⁰ ที.สี.อ. 5/20 (บาลี.มมร)

²¹ ที.ม.อ. 13/82 (ไทย.มมร)

ข้อมูลเรื่องจาตุรคสันนิบาตในคัมภีร์อรรถกถาที่มณีกาย มหาปทานสูตร อาจมีข้อมูลที่ไม่ตรงกันเหมือนกับในคัมภีร์อรรถกถามัชฌิมนิกาย ทีฆนขสูตร เสียทีเดียว แต่ก็ทำให้เห็นช่องทางที่จะศึกษารายละเอียดเพิ่มเติมเรื่องจาตุรคสันนิบาตในคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎกได้ แต่ก่อนที่จะศึกษาในประเด็นดังกล่าว เราต้องทำการศึกษาคัมภีร์อรรถกถาทั้ง 2 ก่อนเพื่อให้เกิดความชัดเจนว่า ข้อมูลจากคัมภีร์อรรถกถาทั้งสองกล่าวถึงเหตุการณ์เดียวกันหรือไม่ และข้อมูลจากคัมภีร์อรรถกถาใดเป็นข้อมูลที่เป็นความรู้พื้นฐานเรื่องจาตุรคสันนิบาต

3.1 คัมภีร์อรรถกถาทั้งสองกล่าวถึงเหตุการณ์จาตุรคสันนิบาตเดียวกันหรือไม่

ข้อมูลจากคัมภีร์อรรถกถาทั้ง 2 ที่กล่าวถึงเหตุการณ์จาตุรคสันนิบาต คือ คัมภีร์อรรถกถาที่มณีกาย มหาปทานสูตรและคัมภีร์อรรถกถามัชฌิมนิกาย ทีฆนขสูตร มีการบรรยายละเอียดในลักษณะเดียวกันแต่อาจแตกต่างกันการให้รายละเอียดบ้างเล็กน้อย ผู้เขียนขอสรุปเป็นตารางไว้ ดังนี้

ตารางที่ 2 การเปรียบเทียบข้อมูลเรื่องจาตุรคสันนิบาต
ในคัมภีร์อรรถกถามัชฌิมนิกาย ทีฆนขสูตร และคัมภีร์อรรถกถาที่มณีกาย
มหาปทานสูตร

ที่	อรรถกถามัชฌิมนิกาย ทีฆนขสูตร	อรรถกถาที่มณีกาย มหาปทานสูตร
1	วันอุโบสถขึ้น 15 ค่ำ ประกอบด้วย มาฆนิกัษัตร	ภิกษุเหล่านั้นมาประชุมกันในวัน อุโบสถขึ้น 15 ค่ำ

ตารางที่ 2 การเปรียบเทียบข้อมูลเรื่องจาคูรงคสันนิบาต
ในคัมภีร์อรรถกถามัชฌิมนิกาย ทีฆนขสูตร และคัมภีร์อรรถกถาทีฆนิกาย
มหาปทานสูตร (ต่อ)

ที่	อรรถกถามัชฌิมนิกาย ทีฆนขสูตร	อรรถกถาทีฆนิกาย มหาปทานสูตร
2	ภิกษุ 1,250 รูป ประชุมกันตาม ธรรมดาของตน ๆ ไม่มีใคร นัดหมายมา	ภิกษุทั้งหมด (เป็นพระอรหันต์ ชีณาสพ 1,250 รูป) ²² ไม่ได้ นัดหมายกันมา
3	ภิกษุเหล่านั้นไม่มีแม่สักรูปหนึ่ง ที่เป็นปฤชชนหรือพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และ พระอรหันต์ ผู้สุกขวิปัสสก ภิกษุ ทั้งหมดเป็นผู้ได้อภิญญาหกทั้งนั้น	ภิกษุทั้งหมดเป็นเอหิภิกษุ
4	มิได้ปลงผมด้วยมีดโกนบวชแม้แต่ รูปเดียว ภิกษุทั้งหมดเป็นเอหิ ภิกษุ	ภิกษุทั้งหมดมีบาตรและจีวรบังเกิด ด้วยฤทธิ์
เมื่อครบองค์จาคูรงคสันนิบาตแล้ว พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์		

²² มีอธิบายเรื่องจำนวนพระสาวกที่เข้าร่วมประชุมสงฆ์โดยพระอรรถกถา-
จารย์ ผ่านคำว่า “อทุมเตรสานิภิกขุสถานิ (1,250)” ที่อ้างอิงถึงข้อความในคัมภีร์
อรรถกถาทีฆนิกาย มหาปทานสูตร ว่า ในครั้งของพระโคตมพุทธเจ้ามีพระอรหันต์
ผู้มาร่วมประชุมประกอบด้วย บุราณชฎิล (ชฎิล 3 พี่น้อง) จำนวน 1,000 รูป
และบริวารพระอัครสาวก (พระสารีบุตรและพระมหาโมคคัลลานะ) จำนวน 250 รูป
ดังนั้น คำว่า “ภิกษุทั้งหมด” ที่ปรากฏในข้อความนี้ คือ พระอรหันต์ชีณาสพ 1,250 รูป
(ที.ม.อ. 13/83 (ไทย.มมร))

จากตารางจะเห็นว่า มีข้อมูลที่เป็นไปในทิศทางเดียวกัน คือ
ก. วันที่มารวมตัวเป็นวันอุโบสถขึ้น 15 ค่ำ ทั้งสองคัมภีร์ระบุไป
 ในทิศทางเดียวกัน แต่ในคัมภีร์อรรถกถาัมชฌิมนิกาย ทีฆนขสูตร ระบุ
 รายละเอียดเพิ่มเติมว่า ประกอบด้วยมาฆฤกษ์ คือ ราวเดือน 3 ตาม
 ปฏิทินจันทรคติ (ราวเดือน 2-3 ตามปฏิทินเกรกอเรียน)

ข. การประชุมนั้นไม่มีใครนัดหมายมา ทั้งสองคัมภีร์ระบุไป
 ในทิศทางเดียวกัน เว้นแต่รายละเอียดในคัมภีร์อรรถกถาัมชฌิมนิกาย
 ทีฆนขสูตร ที่ระบุเพิ่มว่า การที่ไม่มีใครนัดหมายมาเป็นเพราะการ
 ประชุมนี้เป็นการประชุมตามธรรมดา

**ค. พระภิกษุเหล่านั้นเป็นพระผู้อุปสมบทด้วยวิธีเอหิภิกขุ
 อุปสัมปทา** ทั้งสองคัมภีร์ระบุไปในทิศทางเดียวกัน ต่างกันแต่เพียงใน
 คัมภีร์อรรถกถาทีฆนิกาย มหาปทานสูตร มีการระบุรายละเอียดแยก
 ออกเป็น 2 ข้อ คือ (1) วิธีการอุปสมบท (2) พระภิกษุเหล่านั้นมีบาตร
 และจีวรอันเป็นฤทธิ์ ซึ่งผู้เขียนคิดว่า จุดนี้สามารถสงเคราะห์ไปเป็นข้อ
 เดียวกับการอุปสมบทด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทาได้ เพราะถือเป็นสิ่ง
 คู่กันที่เมื่ออุปสมบทด้วยวิธีนี้แล้วก็มีบาตรและจีวรที่เกิดขึ้นด้วยฤทธิ์
 เอง แต่หากไม่สามารถอุปสมบทได้ พระพุทธเจ้าจะตรัสให้ไปตามหา
 อัฐบริขารเอง ดังตัวอย่างของพระพาหิยทวารุจิริยะ เป็นต้น

ความแตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัดเจน คือ ประเภทของพระ
 อรหันต์ที่มาเข้าร่วมการประชุม ในคัมภีร์อรรถกถาัมชฌิมนิกาย
 ทีฆนขสูตร ระบุชัดเจนว่า เป็นพระอรหันต์ผู้ได้อภิญญา แต่ในคัมภีร์
 อรรถกถาทีฆนิกาย มหาปทานสูตร หากอ้างอิงจากตัวบทในคัมภีร์ชั้น
 พระไตรปิฎกจากคัมภีร์ทีฆนิกายจะพบว่า เป็นการระบุโดยกว้างๆ ว่า
 เป็นพระอรหันต์ชิวณาสพ²³

²³ เอโก สวากานํ สนฺนิปาโต อโหสิ อฑฺฒเตพฺสานิ ภิกฺขุสฺตานิ ฯ มยฺหํ

ผู้เขียนสันนิษฐานว่า การรจนาคัมภีร์อรรถกถานั้น พระพุทธโฆสะ-
จารย์คงไม่ได้เป็นผู้จัดทำแต่เพียงผู้เดียว หากแต่มีกลุ่มพระภิกษุอื่นที่มี
ความรู้ความสามารถมาร่วมกันทำ เช่น คัมภีร์อรรถกถามัชฌิมนิกาย
มีผู้จัดทำหลักเป็นพระพุทฺธมิตตะ คัมภีร์อรรถกถาสังยุตินิกายและคัมภีร์
อังคุตตรนิกาย มีผู้จัดทำหลักเป็นพระโชติปาละ แต่ทั้งนี้เมื่อได้จัดทำ
คัมภีร์อรรถกถาในความรับผิดชอบของตนเองแล้ว พระพุทธโฆสะจารย์
และคณะพระเถระผู้เชี่ยวชาญ ก็จะทำหน้าที่ตรวจสอบเป็นลำดับสุดท้าย
ในฐานะของบรรณาธิการหลักของการจัดทำคัมภีร์อรรถกถา²⁴ ซึ่งจุดนี้
มีความเป็นไปได้ที่ข้อมูลอาจจะคลาดเคลื่อนกันไปตามมติของผู้
รับผิดชอบการจัดทำคัมภีร์อรรถกถาฉบับนั้น ๆ

ดังนั้น สิ่งที่น่าพิจารณาเพิ่มเติมนอกจากองค์ประกอบของเหตุการณ์
จาคูรงคสันนิบาตในอรรถกถาทั้งสองนี้ คือ สถานการณ์ที่ประกอบร่วมกับ
ข้อมูลเรื่องจาคูรงคสันนิบาต เมื่อทำการศึกษาในรายละเอียดก็พบว่า
ในคัมภีร์อรรถกถามัชฌิมนิกาย ทีฆนขสูตร ได้กล่าวถึง การบรรลุพระอรหันต์
ของพระสารีบุตร ๓ ถ้ำสุกรขาตา เขาคิชฌกูฏ กรุงราชคฤห์ เป็นเหตุการณ์
ที่พระโคตมพุทธเจ้าทรงแสดงเวทนาปริคคหสูตรแต่ทีฆนขมาณพจนได้
บรรลุเป็นพระโสดาบันและประกาศตนเป็นอุบาสกในพระพุทธศาสนา
ซึ่งพระสารีบุตรผู้ปรณินัตติพัตวิพระโคตมพุทธเจ้า อยู่ข้าง ๆ ก็ได้บรรลุธรรม

ภิกขเว อัย เอโก สวากานํ สนฺนิปาโต อโหสิ **สพฺเพสํเยว ชีณาสวานํ** ฯ
(ที.ม. 10/7/7 (บาลี.มจร) บัดนี้ เรามีการประชุมพระสาวกครั้งเดียว มีภิกษุ 1,250 รูป
พระสาวกที่เข้าประชุมล้วนแต่เป็นพระชีณาสพ (ที.ม. 10/10/4-5 (ไทย.มจร)

²⁴ Oskar von Hinüber, "Building the Theravada Commentaries
Buddhaghosa and Dhammapala as Authors, Compilers, Redactors, Editors
and Critics," *Journal of the International Association of Buddhist Studies*,
Vol. 36/37, (2013/2014): 355-356, 361-364,

เป็นพระอรหันต์ในขณะนั้นด้วยเช่นกัน ผู้เขียนจึงขอสรุปเหตุการณ์นี้จาก คัมภีร์อรรถกถาทั้ง 2 ไว้ในตารางเพื่อให้ง่ายต่อการเข้าใจ ดังนี้

ตารางที่ 3 การเปรียบเทียบข้อมูลก่อนการเกิดเหตุการณ์จำตุงคสันนิบาต
ในคัมภีร์อรรถกถามัชฌิมนิกาย ทีฆนขสูตร และคัมภีร์อรรถกถาทีฆนิกาย
มหาปทานสูตร

อรรถกถาทีฆนิกาย มหาปทานสูตร ²⁵	อรรถกถามัชฌิมนิกาย ทีฆนขสูตร ²⁶
พระธรรมเสนาบดี (พระสารีบุตร) เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงเวทนา-ปริศนาคถาอันเป็นธรรมยากจะเตรียมไว้แก่ทีฆนขปริพาชก ผู้เป็นหลาน ณ ถ้ำสุกรขาตาท่ามกลางภูเขาชิลมกุฎ ในวันที 15 [พระสารีบุตร] ส่งญาณไปเพื่อรู้ตามโดยระลึก ไปตามเทศนา ได้บรรลุสาวกบารมีญาณ ²⁷	... ด้วยเหตุประมาณเท่านี้ ท่านพระสารีบุตรดูบุคคลบริโภคอาหารที่เขาตักให้ผู้อื่นแล้ว บรรเทาความหิวลงได้ เมื่อ [พระสารีบุตร] ส่งญาณไปในธรรมเทศนาที่ปรารภผู้อื่นจึงเจริญวิปัสสนา ได้บรรลุพระอรหันต์ แห่งตลอดที่สุดแห่งสาวกบารมีญาณ และปัญญา 16 แล้วดำรงอยู่ ส่วนทีฆนขะได้บรรลุโสดาปัตติผลแล้วดำรงอยู่

²⁵ ที.สี.อ. 13/83 (ไทย.มมร)

²⁶ ม.ม.อ. 20/484 (ไทย.มมร)

²⁷ จุดนี้ ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย ทีฆนขสูตร มีการระบุถึงพระสารีบุตร ได้บรรลุธรรมตามที่สนขมาณพด้วย ความว่า สมัยนั้น ท่านพระสารีบุตรยืนถวายนงานพิศ ณ เบื้องพระปฤษฎางค์พระผู้มีพระภาค ได้คิดว่า ได้ยินว่า พระผู้มีพระภาค ทรงรู้ยั้งแล้ว ตรัสการละธรรมเหล่านั้น ๆ แก่เราทั้งหลาย พระสุคตทรงรู้ยั้งแล้ว ตรัสการสลัดทิ้งธรรมเหล่านั้น ๆ แก่เราทั้งหลาย เมื่อท่านพระสารีบุตรพิจารณาเห็นอยู่อย่างนี้ จิตก็หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย ไม่ถือนันด้วยอุปาทาน” (ศึกษา รายละเอียดเพิ่มเติมได้ที่ ม.ม. 13/206/244 (ไทย.มจร))

ตารางที่ 3 การเปรียบเทียบข้อมูลก่อนการเกิดเหตุการณ์จาคูรงคสันนิบาต
ในคัมภีร์อรรถกถามัชฌิมนิกาย ทีฆนขสูตร และคัมภีร์อรรถกถาทีฆนิกาย
มหาปทานสูตร (ต่อ)

อรรถกถาทีฆนิกาย มหาปทานสูตร	อรรถกถามัชฌิมนิกาย ทีฆนขสูตร
<p>พระผู้มีพระเจ้านำทรงทราบถึง การบรรลุพระอรหัตของพระเถระ (พระสารีบุตร) แล้ว เสด็จขึ้นไปยัง เวหาสไปปรากฏ ณ พระวิหารเวฬุวัน</p> <p>พระเถระรำพึงว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า เสด็จไปไหนหนอ ครั้นทราบความที่ พระองค์ประดิษฐานอยู่ ณ พระวิหาร เวฬุวัน แม้ท่านเองก็เหาะสู่เวหาสไป ปรากฏ ณ พระวิหารเวฬุวันเหมือนกัน ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง ประกาศปาติโมกข์ (หลักคำสอน) พระผู้- มีพระภาคเจ้า ทรงหมายถึงการประชุม นั้น จึงตรัสว่า ภิกษุ 1,250 รูปเป็นต้น นี้ คือกำหนดการประชุมของพระสาวก</p>	<p>ฝ่ายพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อดวง อาทิตย์ยังปรากฏอยู่ ทรงจบเทศนา แล้วเสด็จลงจากภูเขาศิขณภูฏ เสด็จไป พระวิหารเวฬุวันได้ทรงประชุมพระ สาวก</p>

จะเห็นจุดเชื่อมโยงจากคัมภีร์อรรถกถาทั้ง 2 ได้อย่างชัดเจน คือ
การบรรลุธรรมของทีฆนขมาณพ การบรรลุธรรมของพระสารีบุตร และ

การประชุมพระสาวก จึงสามารถยืนยันได้ว่า พระอรรถกถาจารย์กล่าวถึงเรื่องเดียวกัน และมีความเป็นไปได้ว่า พระอรรถกถาจารย์ผู้รับผิดชอบคัมภีร์อรรถกถาแต่ละเล่ม อาจใช้ข้อมูลชั้นพระไตรปิฎกมาจากคัมภีร์ทีฆนิกาย มหาปทานสูตร มาประกอบการอธิบายรายละเอียดเรื่องจาตุรงคสันนิบาต เพียงแต่อธิบายคนละรูปแบบ จึงทำให้ข้อความทั้ง 2 อรรถกถามีความแตกต่างกัน

อย่างไรก็ดี เนื้อหาโดยรวมขององค์จาตุรงคสันนิบาตทั้ง 2 คัมภีร์อรรถกถา สามารถสังเคราะห์กันได้ ทำให้สามารถศึกษารายละเอียดเพิ่มเติมจากคัมภีร์ที่อยู่ในชั้นพระไตรปิฎกได้เพิ่มเติมอีกหนึ่งคัมภีร์คือ คัมภีร์ทีฆนิกาย มหาปทานสูตร ว่ามีความสอดคล้องกับเหตุการณ์จาตุรงคสันนิบาตอย่างไรบ้าง ซึ่งในประเด็นนี้จะเรียบเรียงเป็นบทความฉบับต่อไป

3.2 จาตุรงคสันนิบาตในสังคมไทยมาจากคัมภีร์อรรถกถาใด

อย่างที่กล่าวไปในตอนต้นว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้ให้รายละเอียดของเหตุการณ์จาตุรงคสันนิบาตในหนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือนไว้อย่างชัดเจน ดังนั้น อาจต้องพิจารณาจากบริบทอื่น ๆ เข้ามาประกอบ ซึ่งหากพิจารณาที่ตัวบุคคลผู้เริ่มการพระราชกุศลมาฆบูชา คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยพระปรีชาสามารถของพระองค์ที่ทรงเชิดชูพระพุทธศาสนา ได้ออกผนวชเป็นเวลากว่า 27 พรรษา เพื่อศึกษาพระธรรมแตกฉานในพระบาลีอย่างลึกซึ้ง ทำให้พระองค์ทรงมีภูมิรู้ทางด้านพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดี กอปรกับในช่วงรัชสมัยนั้น คัมภีร์ไบบลานทางพระพุทธศาสนาประเภท

ต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา คัมภีร์
สัตตทวิเสส บาลีปกรณ์ คัมภีร์พงศาวดาร ตำนาน ประวัติศาสตร์ ฯลฯ
ต่างก็ได้รับการสืบทอดเข้ามายังอาณาจักรสยาม ตั้งแต่คราวตั้งเป็นกรุง
สุโขทัยเรื่อยมาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์²⁸ ซึ่งคัมภีร์อรรถกถามัชฌิมนิกาย
ก็จัดเป็นหนึ่งในคัมภีร์เหล่านี้ที่มีมาก่อนสมัยรัชกาลที่ 4 และเป็นไปได้
ว่า พระองค์ก็ทรงได้ศึกษาเช่นเดียวกัน

แม้จะพบหลักฐานขององค์จาคูรงคสันนิบาตว่ามีที่มาจากคัมภีร์
อรรถกถาทิ้ง 2 แต่ผู้เขียนสันนิษฐานว่า เป็นไปได้ที่พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำข้อมูลจากคัมภีร์อรรถกถามัชฌิมนิกาย
ที่ขนขสูตร มาใช้เป็นชุดความรู้เรื่องจาคูรงคสันนิบาต ดังนี้

1. คำศัพท์ที่พระองค์ทรงบัญญัติใช้ กล่าวคือ มีข้อความที่ปรากฏ
ในตัวบาลี คือ “**จตุรงคสมนุภาคโต สนุnipาโต...**”²⁹ เป็นไปได้ว่า
ข้อความนี้อาจถูกกลายโดยเจตนาให้เกิดความสับสนในการออกเสียง
และเขียนเป็นไปตามหลักภาษาไทย³⁰ ดังนี้

---

²⁸ ศึกษารายละเอียดของสมัยของคัมภีร์ไบลาน ประเภทของคัมภีร์ไบลาน
ทางพระพุทธศาสนาที่เข้ามาในอาณาจักรสยามในแต่ละสมัยได้ที่ สุรสิทธิ์ ไชยรัตน์,
คัมภีร์ไบลานในประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช-
วิทยาลัย, 2556), 114-152.

²⁹ ม.ม.อ. 9/238 (บาลี.มมร)

³⁰ การกลายเสียงโดยเจตนา สามารถทำได้ด้วยวิธีการตัด การเติม การตัด
คำผิด การเทียบแนวผิด การลากเข้าความ การลากเข้าความด้วยความเข้าใจผิด
และการลากเข้าภาษาบาลีสันสกฤต (พัฒน์ เพ็งผลา, *บาลีสันสกฤตในภาษาไทย*
(กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2541), 246.

- ก) แยกศัพท์ จตุรงคสมนุชาโคโต สนุณีปาโต เป็น (จตุ + องค + สมนุชาต³¹) + สนุณีปาโต³²
- ข) ตัดวิภัติบาลีท้ายศัพท์ออก แล้วใช้พยัญชนะตัวสุดท้ายของศัพท์นั้นเป็นตัวสะกด ได้เป็น “**จตุรงคสมนุชาตสนุณีปาต**”
- ค) คำว่า “จตุ” ถูกกลายจากสระเสียงสั้น (อะ) ให้เป็นสระเสียงยาว (อา) เพื่อไม่ให้ท้ายพยางค์เป็นเสียงลงน้ำหนัก และเพื่อให้ออกเสียงได้ง่ายขึ้น³³ จตุ จึงกลายเป็น “**จาดุ**” ส่วนคำว่า “สนุณีปาต” ป ถูกกลายพยัญชนะเป็น บ จึงเป็น “**สนุณีบาต**”
- ง) คำว่า “สมนุชาต” ที่แปลว่า มาพร้อมกันแล้ว มีความเป็นไปได้ที่จะถูกตัดคำตรงกลางออกเนื่องจากมีความหมายที่ใกล้เคียงกับคำว่า “สนุณีปาต” ที่แปลว่า การประชุมหรือการรวมกัน แม้ว่า 2 คำนี้ จะให้ความหมายที่แตกต่างกันอย่างสิ้นเชิงเนื่องด้วยธาตุที่กำหนดความหมาย คือ คม ธาตุ (=การมา) ของศัพท์ สมนุชาต ส่วนมากหากปรากฏศัพท์นี้กับประโยคบาลี มักจะให้ท้ายยะ

³¹ สมนุชาต : ส+อนุชาต (อนุ + อา + คม ธาตุ + ต ปัจจัย) แปลว่า “การตามมา” (T.W. Rhys Davids and William Stede, *The Pali Text Society's Pali-English Dictionary*. s.v.v. “samannāgata, anvāgata.”)

³² สนุณีปาต : ส+นิ+ปตฺ ธาตุ แปลว่า “การรวมหรือการประชุม” (T.W. Rhys Davids and William Stede, *The Pali Text Society's Pali-English Dictionary*. s.v. “Sannipāta.”)

³³ สาโรจน์ บัวพันธุ์งาม, “การกลายเสียงสระของคำยืมภาษาบาลีและสันสกฤตในภาษาไทย,” *วารสารดำรงวิชาการ*, ปีที่ 16, ฉบับที่ 1, (มกราคม-มิถุนายน 2560): 153.

เป็นการรวมเอาคุณสมบัติ หรือสภาวะที่ไม่สามารถจับต้องได้ เช่น คุณสมบัติของพระภิกษุผู้สั่งสอนภิกษุ เป็นต้น³⁴ ส่วนปตฺ ฐาตุ (=การรวม) ของคัมภีร์ สนุnipาต ส่วนมากพบสถานการณ์ที่เป็นการนัดรวมตัวของบุคคล³⁵

ผู้เขียนขอเสนอว่า ถ้าพิจารณาที่ตัวของผู้รับสารเป็นหลัก เป็นไปได้ที่สังคมในสมัยนั้นจะรู้จักคำว่า สันนิบาต กันอยู่แล้ว ดังนั้น คำว่า สนุnipาต จึงถูกนำมาใช้ร่วมกับ จาตุรงค เนื่องจากเป็นที่รู้จัก กอปรกับทฤษฎีที่ว่าด้วยเรื่องการกลายโดยเจตนาจากบาลีเป็นไทยเพื่อให้คำศัพท์นั้นอ่านและเขียนเป็นภาษาไทยได้ง่าย ดังนั้น คำว่า สมณุนาคต จึงถูกตัดออก เนื่องจากออกเสียงไม่เข้ากับคำว่า จาตุรงค

---

³⁴ ตัวอย่างการใช้ **สมณุนาคต** เช่น พระภิกษุผู้มีคุณสมบัติ 8 ประการที่จะเป็นผู้สั่งสอนภิกษุณี (อิมเหติ อฏฐหุงเคหิ สมณุนาคตํ ภิกขุ ภิกขุโนวาทกํ สมมมุนิตฺตุนติ ฯ ใน วิ.มหา.2/407/269 (บาลี.มจร); 2/2/147 (ไทย.มจร)) ตัชชนียกรรมประกอบด้วยองค์ 3 (ตีหิ ภิกขเว องเคหิ สมณุนาคตํ ตัชชนียกมฺมํ ใน วิ.จ. 6/4/6 (บาลี.มจร); 6/4/5 (ไทย.มจร) เป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ และศีลที่พระอริยะพึงพอใจ (พุทฺธเ อเวจฺจปฺปสาเทน สมณุนาคตา ธมฺเม อเวจฺจปฺปสาเทน สมณุนาคตา สงฺฆเ อเวจฺจปฺปสาเทน สมณุนาคตา อริยกนฺเตหิ สีเลหิ สมณุนาคตา ฯ ใน ที.ม. 10/206/249 (บาลี.มจร); 10/290/225 (ไทย.มจร)) เป็นต้น

³⁵ ตัวอย่างการใช้ **สนุnipาต** เช่น การประชุมพระสงฆ์ในคราวที่พระพุทธเจ้าจะทรงบัญญัติสิกขาบท (ภิกขุสงฺฆํ สนุnipาตาเปตฺวา... ใน วิ.มหา. 1/20/35 (บาลี.มจร); 1/39/27 (ไทย.มจร)) การประชุมกุลบุตรในหมู่บ้านจำนวน 80,000 คน (คามิก-สทฺธสฺถานิ สนุnipาตาเปตฺวา ใน วิ.ม. 5/1/1 (บาลี.มจร); 5/242/1 (ไทย.มจร)) การหมั้นประชุมอย่างเป็นทางการเป็นเนืองนิตย์เพื่อความเจริญของพระภิกษุ (ในอธิการิยธรรมข้อที่ 1 ที.ม. 10/70/90 (บาลี.มจร); 10/136/82 (ไทย.มจร)) เป็นต้น

และยากต่อการกลายเป็นคำไทย

- จ) จึงได้เป็น จาตุรงค์ + สนธิบาโต แล้วจึงนำมาสมาสกันและเปลี่ยนไปใช้สระแบบไทย เป็น “**จาตุรงค์สนธิบาโต**”

จากคำว่า **จตุรงค์สมนุภาคโต สนธิปาโต** จึงกลายเป็น **จาตุรงค์สนธิบาโต** ในที่สุด ถ้าเป็นเช่นนี้ก็มีความเป็นไปได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะต้องทรงทราบที่มาที่ไปขององค์จาตุรงค์สนธิบาโตว่า มาจากคัมภีร์อรรถกถาัมชฌิมนิกาย ทีฆนขสูตร โดยพระองค์จึงทรงหยิบยกคำ ๆ นี้มาใช้เป็นการตั้งหัวเรื่องเพื่อให้สอดคล้องกับเนื้อหาที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา และนำมาใช้เป็นรากฐานในการสร้างการพระราชกุศลมาชญาชา

2. ข้อความในคัมภีร์อรรถกถาัมชฌิมนิกาย ทีฆนขสูตร ที่ว่า “วันนั้นเป็นวันอุโบสถขึ้น 15 ค่ำ ประกอบด้วยมาฆนักษัตร³⁶” ยังเป็นอีกจุดที่สามารถยืนยันได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ข้อความจากคัมภีร์อรรถกถานี้จริง เนื่องจากเป็นหลักฐานชิ้นเดียวที่มีการระบุช่วงเวลาการรวมตัวของพระสาวกทั้ง 1,250 รูป คือ “**มาฆนักษัตร**” (มาฆนักษตุเตน ยุตุโต ปุณณมีอุโปสถทิวโส) หรือเดือนสามตามปฏิทินจันทรคติ ซึ่งก็ตรงกับข้อความในพระราชนิพนธ์พระราชพิธีสิบสองเดือนที่ว่า “วันมาฆบูรณมีพระจันทร์เสวยฤกษ์มาฆเต็มบริบูรณ์” แต่ในคัมภีร์ทีฆนิกาย มหาปทานสูตร และอรรถกถาของคัมภีร์นี้กลับไม่ได้กล่าวถึง

จึงเป็นไปได้ที่องค์จาตุรงค์สนธิบาโตในการรับรู้ของชาวพุทธไทยนั้นตรงกับข้อมูลในคัมภีร์อรรถกถาัมชฌิมนิกาย ทีฆนขสูตร มากที่สุด และมีความเป็นไปได้ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงได้ศึกษา

³⁶ ม.ม.อ. 20/485 (ไทย.มมร)

คัมภีร์นี้ และนำชุดข้อมูลมาสร้างเป็นการพระราชกุศลวันมาฆบูชาให้ได้
ถือปฏิบัติสืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน

4. ผลการวิเคราะห์

จากการวิเคราะห์ข้อมูลข้างต้นจะเห็นได้ว่า เหตุการณ์เรื่อง
จาคูรงคสันนิบาตจากทั้งสองคัมภีร์อรรถกถา แม้จะกล่าวด้วยเหตุการณ์
คนละอย่าง แต่ก็มีความเชื่อมโยงเดียวกันคือ การบรรลุธรรมของทีมนข-
มาณพ การบรรลุธรรมของพระสารีบุตร และการประชุมพระสาวก ทำให้
สามารถยืนยันได้ว่า พระอรรถกถาจารย์กล่าวถึงเรื่องเดียวกัน นอกจากนั้น
แล้ว การนำเอาข้อมูลจากคัมภีร์อรรถกถามาใช้เพื่อการประกอบพิธีกรรมก็
มีความเป็นไปได้สูงที่จะนำมาจากคัมภีร์อรรถกถามัชฌิมนิกาย ทีมนขสูตร
เนื่องจากได้ให้รายละเอียดของเหตุการณ์จาคูรงคสันนิบาตไว้มากกว่า และ
ในขณะเดียวกัน หากพิจารณาร่วมกับการรับรู้ของชาวพุทธไทยในปัจจุบัน
จะพบว่า ชาวพุทธไทยรับรู้ชุดข้อมูลเรื่องจาคูรงคสันนิบาตที่ตรงกันกับ
คัมภีร์อรรถกถามัชฌิมนิกาย ทีมนขสูตรมากกว่าคัมภีร์อรรถกถาทีมนิกาย
มหาปทานสูตร

แต่ทั้งนี้ การศึกษาวิเคราะห์เพื่อหาความสอดคล้องในเรื่อง
จาคูรงคสันนิบาตระหว่างคัมภีร์อรรถกถาทั้ง 2 และคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎก
แม้ในบทความของนพดล ปรารค์ทอง จะได้ทำการศึกษาไปแล้วใน
บางส่วนว่า ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย ทีมนขสูตร ไม่ได้กล่าวถึงเหตุการณ์
สำคัญที่เรียกว่า จาคูรงคสันนิบาตหรือการแสดงโอวาทปาติโมกข์ไว้เป็น
สาระหลัก แต่กลับไปปรากฏในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาแทน ในประเด็นนี้

ควรที่จะต้องศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์ทีฆนิกาย มหาปทานสูตร เข้ามา่วม เนื่องจากเนื้อหาในคัมภีร์อรรถกถาทั้ง 2 มีจุดเชื่อมโยงทำให้เห็นว่า เรื่องที่ ขยายความเป็นเรื่องเดียวกัน คือ การกล่าวถึงจาคตรงคสันนิบาต และแม้ จะพบข้อความในคัมภีร์ทีฆนิกาย มหาปทานสูตร ก็ตามว่า มีปรากฏองค์ ประกอบของจาคตรงคสันนิบาตอย่างชัดเจนอยู่ 2 องค์ประกอบ คือ จำนวน ของพระภิกษุ 1,250 รูป เป็นพระอรหันต์ชีณาสพ แต่องค์ประกอบอื่น ๆ ของจาคตรงคสันนิบาตกลับไม่ได้ถูกกล่าวถึง³⁷ นอกจากนั้น เหตุการณ์ที่ กล่าวถึงนี้ก็ยังเป็นกรณีของพระวิปัสสีพุทธเจ้าไม่ใช่พระโคตมพุทธเจ้า แต่อย่างไรใด ยกเว้นเรื่องจำนวนพระภิกษุ 1,250 รูป เป็นพระอรหันต์ เท่านั้นที่มีชัดเจนจากคัมภีร์ทีฆนิกาย มหาปทานสูตรว่า เกิดขึ้นในยุคของ พระโคตมพุทธเจ้า³⁸

จริงอยู่ที่คัมภีร์ทีฆนิกาย มหาปทานสูตร จะกล่าวถึงเรื่องราวของ อดีตพระพุทธเจ้าและพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันด้วย แต่นักวิชาการบาง ท่าน เช่น A.K. Warder พระครูปลัดสุวัฒนโพธิคุณ (สมชาย ฐานวุฑฺโฒ) และณัชพล ศิริสวัสดิ์ เห็นว่า มหาปทานสูตรเป็นพระสูตรที่แสดงเรื่อง พุทธประวัติของพระพุทธเจ้าในเรื่องต่างๆ แม้จะมีรายชื่อของพระ พุทธเจ้าองค์อื่นๆ ปรากฏให้เห็น แต่การดำเนินเรื่องของพระสูตรนี้ ได้ยกพระวิปัสสีพุทธเจ้ามาเป็นแบบเพื่ออธิบายเป็นภาพแทนว่า เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในสมัยของพระวิปัสสีพุทธเจ้าก็จะมีเหตุการณ์ที่พ้อง กันในลักษณะนี้ และสามารถจะอนุมานได้ว่า ในสมัยพระพุทธเจ้าองค์ อื่นๆ ก็มีเรื่องในลักษณะเดียวกัน ทั้งนี้เพราะเป็นการเลือกเรื่องราว ของพระพุทธเจ้าองค์อื่นๆ ที่มีสภาพสังคมคล้ายยุคพุทธกาลมาตรัส

³⁷ นพดล ปรารงค์ทอง, “‘จาคตรงคสันนิบาต’ ในพระไตรปิฎก และการแสดง โอวาทปาติโมกข์ในสมัยพระโคตมพุทธเจ้า,”: 94-95.

³⁸ เรื่องเดียวกัน, 94. อ้างถึง ที.ม. 13/55/66

เป็นตัวอย่าง เนื่องจากพระพุทธเจ้าองค์ก่อนหน้ามีจำนวนมากกว่า
เมล็ดทรายในท้องพระมหาสมุทรทั้ง 4 และได้บังเกิดขึ้นในสภาพสังคมที่
แตกต่างกันออกไป³⁹ ดังจะเห็นว่า อดีตพระพุทธเจ้าที่เป็นกรณีศึกษาใน
มหาปทานสูตรจึงมีเพียง 6 พระองค์ คือ พระวิปัสสีพุทธเจ้า พระสิขีพุทธเจ้า
พระเวสสภูพุทธเจ้า พระกุกุสันธพุทธเจ้า พระโกนาคมนพุทธเจ้า และ
พระกัสสปพุทธเจ้า ส่วนพระพุทธเจ้าองค์อื่นๆ อาทิ พระตัน्हังกรพุทธเจ้า
พระทีปังกรพุทธเจ้า พระปทุมุตตรพุทธเจ้า ฯลฯ อันเป็นพระพุทธเจ้า
ในยุคที่เก่ากว่าพระวิปัสสีพุทธเจ้ากลับไม่ปรากฏในพระสูตรนี้

ดังนั้น การศึกษาในรายละเอียดของมหาปทานสูตรในส่วนที่เป็น
เรื่องของพระวิปัสสีพุทธเจ้า จำเป็นที่จะต้องศึกษาเพิ่มเติมเพื่อให้เป็น
ภาพแทนของเหตุการณ์จาคูรงคสันนิบาตที่อาจปรากฏในข้อความของ
คัมภีร์นี้ ซึ่งในบทความต่อไปผู้เขียนจะได้ทำการศึกษาวิเคราะห์ข้อความ
ในคัมภีร์ทีฆนิกาย มหาปทานสูตร และพระสูตรอื่นที่เกี่ยวข้อง เพื่อ
หาความสอดคล้องกันกับคัมภีร์อรรถกถาทั้ง 2 ว่า มีความเป็นไปได้หรือไม่
ที่จะปรากฏรายละเอียดของจาคูรงคสันนิบาตในคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎก

---

³⁹ สรุปความจาก A.K. Warder, *Indian Buddhism* (Delhi: Motilal Banarsidass Publishers, 2000), 114.; ฌัชพล ศิริสวัสดิ์, “พุทธศิลป์อินเดียในคติมหายาน อ.ดร.ฌัชพล ศิริสวัสดิ์ Ep1,” วิดีโอยูทูป Chedha Tingsanchali, เผยแพร่เมื่อ 2 มีนาคม 2564, 13:25-14:10, <https://www.youtube.com/watch?v=mTXXqkMwMDo>.; พระครูปลัดสุวัฒนโพธิคุณ (สมชาย), “ไขข้อสงสัย ครั้งที่ 30 | 09-10-64 | ThanavuddhohistoryOfficial,” วิดีโอยูทูป พระมหาสมชาย ฐานวุฑฺโฒ ThanavuddhoStoryOfficial, เผยแพร่เมื่อ 9 ตุลาคม 2564, 15:15- 18:10, <https://www.youtube.com/watch?v=vh4NqLej5Lo>;

5. สรุป

จาคูรงคสันนิบาต เป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3 หรือที่พุทธศาสนิกชนทราบว่าเป็นวันมาฆบูชา ในวันนี้มีพระอรหันต์ 31 คนได้ประชุมกันที่เวฬุวนารามในกรุงสาวัตถี โดยไม่ได้นัดหมาย และเมื่อครบองค์จาคูรงคสันนิบาตแล้ว พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงแสดงโอวาทปาติโมกข์แก่พระสาวกเหล่านั้น ซึ่งเรื่องจาคูรงคสันนิบาตนี้เป็นที่รับรู้โดยทั่วไปของพุทธศาสนิกชนโดยเฉพาะในประเทศไทย

ปัญหาที่พบจากการสืบค้นเรื่องจาคูรงคสันนิบาตในเอกสารต่าง ๆ พบว่า มีการให้รายละเอียดที่แตกต่างกัน เช่น การนับรวมการแสดงโอวาทปาติโมกข์รวมเป็นหนึ่งในเหตุการณ์จาคูรงคสันนิบาต การไม่ระบุประเภทของพระอรหันต์ 31 คน เป็นต้น จึงทำไปสู่คำถามที่ว่า แท้จริงแล้วเหตุการณ์จาคูรงคสันนิบาตควรเป็นอย่างไร และมีที่มาอย่างไร

เอกสารที่เป็นต้นกำเนิดของการจัดพิธีกรรมวันมาฆบูชาในประเทศไทยเป็นครั้งแรก คือ การพระราชกุศลมาฆบูชาในพระราชนิพนธ์ “พระราชพิธีสิบสองเดือน” ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ที่บันทึกเรื่องราวในคราวของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) ไว้ ซึ่งการพระราชกุศลมาฆบูชา มีความเป็นไปได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงนำชุดความรู้เรื่ององค์จาคูรงคสันนิบาตจากคัมภีร์อรรถกถาัมชณิณิกายที่มณฑลสุทฺตร มาใช้เป็นชุดความรู้พื้นฐานของการจัดการพระราชกุศล

แต่เมื่อศึกษาไปยังข้อมูลในคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎกจากพระสูตรเดียวกัน กลับไม่พบเรื่องใดที่เกี่ยวข้องกับองค์จาคูรงคสันนิบาตจึงทำให้นักวิชาการบางท่านสันนิษฐานว่า อาจเป็นส่วนที่พระสังคีติกาจารย์นำมาใส่ไว้ในภายหลัง

อย่างไรก็ดี การศึกษาข้อมูลเพิ่มเติมทำให้พบข้อความที่มีลักษณะ คล้ายกับเหตุการณ์จาคูรงคสันนิบาตอยู่อีก 1 แห่ง ในคัมภีร์อรรถกถา ที่ฆนิกาย มหาปทานสูตร ซึ่งทั้งสองคัมภีร์อรรถกถานี้ แม้จะให้รายละเอียดที่แตกต่างกันบ้างแต่ก็สามารถกล่าวได้ว่า พระอรรถกถาจารย์ กล่าวถึงเหตุการณ์เดียวกัน จึงทำให้สามารถใช้คัมภีร์อรรถกถาที่ฆนิกาย ศึกษาย้อนรอยกลับไปยังคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎก คือ คัมภีร์ที่ฆนิกาย มหาปทานสูตรได้ และถึงแม้ว่าจะมีผู้ศึกษามาแล้วในเบื้องต้นว่า คัมภีร์ที่ฆนิกาย มหาปทานสูตร ได้ให้รายละเอียดที่ตรงกับองค์จาคูรงคสันนิบาต ไว้เพียง 2 ประการ คือ (1) จำนวนพระสาวกที่เข้าประชุม จำนวน 1,250 รูป (2) ทั้งหมดเป็นพระอรหันต์ชีนาสพโดยไม่ได้ระบุประเภทว่าเป็น พระอรหันต์ประเภทใด สำหรับอีก 2 ข้อนั้น ยังไม่มีหลักฐานยืนยัน ได้อย่างชัดเจนว่าเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นพร้อมกันหรือไม่ เนื่องจาก คัมภีร์ที่ฆนิกาย มหาปทานสูตรในบางส่วนได้อธิบายเรื่องราวของ พระวิปัสสิพุทธเจ้า ไม่ใช่พระโคตมพุทธเจ้าพระองค์ปัจจุบัน แต่ทั้งนี้ นักวิชาการพุทธศาสตร์ส่วนใหญ่ก็ให้ข้อเสนอแนะว่า คัมภีร์ที่ฆนิกาย มหาปทานสูตร เป็นการดำเนินเรื่องพุทธประวัติของพระพุทธเจ้าผ่าน กรณศึกษาของพระวิปัสสิพุทธเจ้าซึ่งสามารถใช้อนุมานเหตุการณ์ไปสู่ พระพุทธเจ้าองค์อื่น ๆ ได้ ดังนั้น เหตุการณ์จาคูรงคสันนิบาตในคัมภีร์ ชั้นพระไตรปิฎกก็ควรที่จะปรากฏหลักฐานบางอย่างที่ทำให้สามารถ ตีความได้

บรรณานุกรม

• ภาษาบาลี

1. คัมภีร์

มหามกุฏราชวิทยาลัยเอน ปกาลิต์. *สยามรัฐสุด เตปิฏก*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2538.

มหามกุฏราชวิทยาลัยเอน ปกาลิต์. *สยามรัฐสุด เตปิฏกฏจกถา*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2535.

• ภาษาไทย

1. คัมภีร์

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. *พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. *พระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล ชุด 91 เล่ม*. (พิมพ์ครั้งที่ 6) กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2555.

2. หนังสือ

กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม. *เอกสารประชาสัมพันธ์งานสัปดาห์ส่งเสริมพระพุทธศาสนาเนื่องในเทศกาลมาฆบูชา ประจำปี 2561*. โรงพิมพ์อักษรไทย: กรุงเทพมหานคร, 2561.

พัฒน์ เพ็งผลา. *บาลีสันสกฤตในภาษาไทย*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2541.

- พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. *พระราชพิธีสิบสองเดือน*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ไทย ถนนรองเมือง, 2463.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์). *วันสำคัญของชาวพุทธไทย*. มุลินธิ การศึกษาเพื่อสันติภาพ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต): ม.ป.พ., 2556. https://www.watnyanaves.net/uploads/File/books/pdf/important_buddhist_days_in_thailand.pdf.
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. *พุทธประวัติ เล่ม 1*. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2455.
- สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. *พุทธประวัติ มัชฌิม-โพธิกาล (พุทธประวัติ เล่ม 2)*. ม.ป.ท.: โรงพิมพ์มหามกุฏราช-วิทยาลัย, 2493.
- สุรสิทธิ์ ไชยรัตน์. *คัมภีร์โบราณในประเทศไทย*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2556.

3. บทความ

- เด่นพงษ์ แสงนาคำ และอัศรยา สังขจันท์. “บทวิเคราะห์รัฐไทยกับการ ปฏิรูปพุทธศาสนาในสมัย ร.4 และ ร.5.” *วารสารรัฐศาสตร์และ รัฐประศาสนศาสตร์*, ปีที่ 11, ฉบับที่ 1, (มกราคม-มิถุนายน 2563): 141-170.
- นพดล ปรารค์ทอง. “‘จาคูรงคสังนิบาต’ ในพระไตรปิฎก และการแสดง โอวาทปาติโมกข์ในสมัยพระโคตมพุทธเจ้า.” *วารสารวิชาการ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์มหาวิทยาลัยราชภัฏ นครสวรรค์*, ปีที่ 7, ฉบับที่ 1, (มกราคม-มิถุนายน 2563): 89-97.

พิเศษ ปิ่นเกตุ. “ความสืบเนื่องของพระราชพิธีในกฎมณเฑียรบาลสมัย
อยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์.” *วารสารวิชาการอยุธยาศึกษา*,
ปีที่ 12, ฉบับที่ 1, (มกราคม-มิถุนายน 2563): 7-22.

สาโรจน์ บัวพันธุ้งาม. “การกลายเสียงสระของคำยืมภาษาบาลีและ
สันสกฤตในภาษาไทย.” *วารสารดำรงวิชาการ*, ปีที่ 16, ฉบับที่ 1,
(มกราคม-มิถุนายน 2560): 147-174.

อาทิตย์ ศรีจันทร์. “พระราชพิธีสิบสองเดือน: อรรถกถาธิบายแห่งความ
ศิวโหดและการจัดระเบียบจักรวาลวิทยาแบบสมัยใหม่ในพระราช-
พิธีของสยาม.” *วารสารรัฐศาสตร์ปริทรรศน์ มหาวิทยาลัย
เกษตรศาสตร์*, ปีที่ 1, ฉบับที่ 2, (กรกฎาคม-ธันวาคม 2557):
149-184.

4. วิทยานิพนธ์

โดม ไกรปกรณ์. “ตำราพระราชพิธีสมัยรัชกาลที่ 4-5 (พ.ศ. 2394-2453).”
วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย คณะ
ศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2542.

ณัฐกานต์ บุญยะดาษ. “การศึกษาพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนาในพระราช-
นิพนธ์เรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือน.” วิทยานิพนธ์ปริญญาามหา
บัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช-
วิทยาลัย, 2559.

พิชัย ยินดีน้อย. “การศึกษาประกาศการพระราชพิธี ในฐานะหลักฐาน
ทางประวัติศาสตร์ไทย (รัชกาลที่ 1-6).” วิทยานิพนธ์ปริญญา
มหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2555.

5. ข้อมูลจากเว็บไซต์

วิภัต เลิศรัตนรังษี. “โลกการเมืองในพระราชพิธีสิบสองเดือน,”
ACADEMIA, สืบค้นเมื่อ 14 กันยายน 2564.

[https://www.academia.edu/40804994/_2562_โลกการเมือง
ในพระราชพิธีสิบสองเดือน.](https://www.academia.edu/40804994/_2562_โลกการเมืองในพระราชพิธีสิบสองเดือน)

nakhonsithammarat. “ความรู้เกี่ยวกับการดำเนินงานพระราชพิธี
งานรัฐพิธี และงานพิธีต่างๆ.” สืบค้นเมื่อ 10 กุมภาพันธ์ 2565.

[http://www.nakhonsithammarat.go.th/web_52/datacenter/
doc_download/k_ceremory.pdf.](http://www.nakhonsithammarat.go.th/web_52/datacenter/doc_download/k_ceremory.pdf)

Plookpedia. “ประเพณีหลวงและประเพณีราษฎร์.” *true ปlookปัญญา*,
21 เมษายน 2560.

[https://www.trueplookpanya.com/knowledge/content/
57572/-timhis-tim-his-cul-otherknowledge-.](https://www.trueplookpanya.com/knowledge/content/57572/-timhis-tim-his-cul-otherknowledge-)

6. สื่อออนไลน์

ณัชพล ศิริสวัสดิ์. “พุทธศิลป์อินเดียในคติมหายาน อ.ดร.ณัชพล ศิริสวัสดิ์
Ep1.” วิดีโอยูทูป Chedha Tingsanchali, เผยแพร่เมื่อ 2 มีนาคม

2564, 13:25-14:10. [https://www.youtube.com/watch?
v=mTXXqkMwMDo.](https://www.youtube.com/watch?v=mTXXqkMwMDo)

พระครูปลัดสุวัฒนโพธิคุณ (สมชาย). “ไขข้อสงสัย ครั้งที่ 30 | 09-10-64 |

ThanavuddhstoryOfficial,” วิดีโอยูทูป พระมหาสมชาย
จันวฑูโต ThanavuddhoStoryOfficial, เผยแพร่เมื่อ 9 ตุลาคม

2564, 15:15-18:10. [https://www.youtube.com/watch?
v=vh4NqLej5Lo.](https://www.youtube.com/watch?v=vh4NqLej5Lo)

• ภาษาต่างประเทศ

1. หนังสือ

WARDER, A.K.. *Indian Buddhism*. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers, 2000.

2. พจนานุกรม

DAVIDS, T.W. Rhys and William Stede. *The Pali Text Society's Pali-English Dictionary*. The Pali Text Society, 1921-1925.

3. บทความภาษาอังกฤษ

von HINÜBER, Oskar. “Building the Theravada Commentaries Buddhaghosa and Dhammapala as Authors, Compilers, Redactors, Editors and Critics.” *Journal of the International Association of Buddhist Studies*, Vol 36/37, (2013/2014): 355-364.

4. ข้อมูลจากเว็บไซต์

“Magha Puja Day.” translate by Thanapol Chadchiadee and Marco Roncarati, *Ministry of Culture*, 23 August 2015.
https://www.m-culture.go.th/en/article_view.php?nid=29.